

Віктор ЗАРУБА

ОХОТНИЦЬКЕ (НАЙМАНЕ) ВІЙСЬКО НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVII СТОЛІТТЯ

Історія формування збройних сил українського народу своїм корінням сягає в епоху Київської Русі. Військо великих київських князів було першим етапом у розвитку національної армії. Згодом його змінили військові формування Галицько-Волинського, Київського, Чернігівського, Переяславського князівств. Не уривалася традиція українського війська і в часи Литовсько-Руської держави. В добу польського панування зародилися і сформувалися нові збройні сили України на основі козацтва. Ставши під час Хмельниччини основою української державності нового періоду, в другій половині XVII ст. козацька армія України поділилася на кілька військово-територіальних формувань: а) збройні сили України-Гетьманщини, або війська гетьманського регіменту Лівобережної України; б) слобідські козацькі полки (черкаси) у складі 5 полків — Сумського, Харківського, Острогозького, Охтирського та Ізюмського; в) війська Правобережної України, яка залишалася у складі Польщі. До 1676 р. існувало 10 полків Петра Дорошенка, а після його здачі Москві — загони С. Палія, Самуся, Іскри, Абазина; г) Військо Запорізьке Низове, або січове козацтво, організоване за полково-курінним принципом.

Факт існування національного війська як елементу державності свідчить про державотворчу здатність українського народу, яку всіляко гальмували інші держави — Московщина, Польща, Туреччина.

Основу збройних сил Гетьманщини становили вкомплектовані військово-служилим станом — реєстровими козаками — полки: Ніжинський, Гадяцький, Прилуцький, Полтавський, Лубенський, Київський, Переяславський, Чернігівський, Миргородський та Стародубський. За принципом мобілізації мали вони характер ополчення.

Важливою складовою частиною війська гетьманського регіменту були наймані полки — охотники. Вони від реєстрового війська відрізнялися своїм комплектуванням, забезпеченням і характером діяльності, водночас маючи з городовим козацтвом спільну організацію і керовництво. Створені наприкінці 60-х рр. XVII ст. для суто поліційного призначення, вони до кінця століття перетворилися у частини регулярної армії з широкими військово-політичними функціями.

I

Поява охотницьких полків у Лівобережній Україні пов'язана передовсім із тією ситуацією непевності, розрухів і свавілля, яка виникла в 50—60-х рр. XVII ст. внаслідок внутрішніх міжусобиць, власне, громадянських воєн серед козацтва і втручання у них Польщі, Росії та Туреччини. Тож для приборкання «гарячих голів» гетьманським правлінням вирішено було вкомплектувати полк служилих за кошти вояків.

Глухівські статті московсько-української угоди Дем'яна Многогрішного неодноразово наголошують на згубності для супокою краю діяльності всіляких «клеветників і плевосеятелей», «свавільних людей, які забувши острах Божий та свої обіцянки, розповсюджують різні сварні та руйніщючі слова і від того чиняться усілякі біди: залишивши працю свою, посполиті, будники, винокури починають називати себе козаками і від того біда і поруйнування великі настають...». Статті суворо наказували «гетьману і старшині... дивитися і оберігати накріпко», якщо «в українських містах почнуть чинитися якісь сварі від жителів чи від кого б то не було, ...то приборкувати їх і розправлятися, і карати смертю». Щоб запобігти розрухам і дати в руки старшини самодостатню додаткову поміч, 23-й пункт статей встановлював «вчинити полковника з 1000 вояків... Давати їм по угоді на рік гроші, і щоби були вони на влаштованім місці... А коли почнуться від когось хитання та зрада, то йому, полковнику, тих свавільців приборкувати по своєму праву»¹. Такий полк справді було створено десь наприкінці 1669 р. Це підтверджує Самовидець, котрий, вороже до Многогрішного, зазначає: Многогрішний, «жеби і його тоє не спотикало (що Брюховецького — В. З.) собі гатьманства жичачій, назбирав компанії з литви, ляхів та інших немало, жеби оному зичливими били»². Фраза літописця дає підстави визначити спосіб комплектації першого полку як кінного формування («компанія»), укомплектованого переважно іноземцями — вихідцями з Польщі, Литви та інших земель, ймовірно Волющини, Молдови та Сербії. Про того, хто очолював цю «компанію» доброзичливих до гетьмана найманців, свідчать Конопотські статті Івана Самойловича, дані в Козачій Діброві 25 травня 1672 р. Якщо за попереднього гетьмана старшина наполягала на утворенні найманого полку, то в 1672 р. вона слізно прохала протилежне: «А нині б'ють чолом Великому Державцю, щоб його царська величність їх пожалував гетьмана, полковників і козаків і тислчі чоловікам полку Новицького кумпанії бути не указав, бо від таких кумпаній малоросійських міст і містечок і сіл жителям чиняться усіляке руйнування і образи... І Великий Державець Й. Ц. В. пожалував їх і велів тій статті бути по їхньому чолобиттю»³.

Отже, очолював цю першу на Лівобережжі «кумпанію» найманців Ілля Федорович Новицький, відомий згодом політичний та військовий діяч Геть-

¹ Див.: Полное собрание законов Российской империи.— СПб., 1830.— Т. 1.— С. 808—816; Величко С. Летопись событий...— К., 1851.— Т. 2.— С. 205—206; Маркевич Н. История Малороссии.— М., 1842.— Т. 3.— С. 258—259; Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории.— М., 1858.— Т. 1.— С. 226.

² Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 106.

³ Величко С. Летопись событий...— Т. 2.— С. 326; Маркевич Н. История Малороссии.— Т. 3.— С. 282—295.

манщини⁴. Його полк 1672 р. мав бути розпущений, судячи з «чолобиття». Але Іван Самойлович, перечекавши хиткий період обрання, не тільки не розпустив полк Новицького, а й широко розгорнув комплектацію нових найманих підрозділів, які поступово перетворилися у постійні військові частини України-Гетьманщини.

Трансформацію охотницьких полків у регулярне військо можна пояснити кількома причинами. Насамперед, охотники цілком залежали від гетьмана і були в його руках більш слухняною і вірною зброєю, ніж реєстрові козаки, схильні до отаманщини. По-друге, найманці несли постійну прикордонну варту, були мобільніші, скорі на збір і не пов'язані з господарством, як козаки, котрі заради далекого походу змушені були кидати родину і землю.

Різниця між охотницькими і реєстровими полками полягала в тому, що найманців не називали козаками. У документах вони іменуються «товаришами», «полчанами», «молодцями»⁵. Проте нижче за козаків вони не стояли, а таким іменуванням лише підкреслювалось принципову різницю в їхньому службовому становищі. Охотники не були осілими, як козаки, а користувалися тимчасовими «становиськами» для постою, які в кожному окремому випадку визначав особисто гетьман. Тому їхні полки іменувалися не за територією, як реєстрові (полтавський, ніжинський тощо), а іменем полковника — Новицького, Рубана, Шульги, Павловського, Яреми і т. д. Нарешті, остання, найбільш принципова відмінність найманців від городових козаків полягала в забезпеченні. Охотники були на повному гетьманському утриманні харчами, одягом, зброєю (або навзамін грошима).

Військово-політичне значення найманців було настільки велике, що з легкої руки Івана Самойловича вони дістали тривале життя у Лівобережній Україні*. Вступаючи в гетьманський уряд, І. Мазепа теж просив, щоб «для усіякої остороги і для страху свавільникам царі дозволили йому оточити себе найманими сердюками і драгунами»⁶ (кіннотою). Спеціальним пунктом Коломацькі статті Івана Мазепи з Московою 1687 р. теж визначали: «Позаяк охотницькі полки кінні і піші під сей час на оборону малоросійського краю суть потрібні, щоб вони були збережені, так як і при попередньому гетьманові, а давати їм плату, збираючи гроші в посполитих людей, які не вписані до козацького реєстру»⁷.

⁴ Див.: Стороженко Н. Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий // Киевская старина.—1885.— Июль.— С. 431—457; Заруба В. М. Висвітлення історії України кінця XVII ст. у документах «Архіву полковника Іллі Новицького» // Архіви України.—1989.—№ 5.— С. 50—55.

⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі — Акты ЗР).— СПб., 1853.— Т. 5: (1633—1699 гг.).— № 97, 98, 127, 132 та інші.

* Компанійські полки в середині 70-х рр. XVIII ст. реформовані Катериною II у драгунські та гусарські. Сердюцькі полки ліквідовано указом Катерини I від 14 липня 1726 р.

⁶ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1962.— Кн. VII, т. 13—14.— С. 407.

⁷ Величко С. Летопись событий...— К., 1855.— Т. 3.— С. 51.

II

За родом військ наймані полки були чітко поділені на кінноту (комонники, компанійці*, компанія, охочекомонні) і піхоту (серденота, сердюки⁸, охочепіхотні), хоча інколи в польових кампаніях та далеких походах і сердюки мали коней. У 1678 р. під Чигирином сердюки Данила Рубана були на конях, а 1692 р. в компанії Рутковського було «триста сердюків на конях»⁹. Але, зрештою, це була військова потреба і радше виняток.

Кількість охотницьких полків в останній чверті XVII ст. не була постійна, змінювалася і коливалася від одного (на початку 70-х рр.) до восьми (у 1700 р.). Вадим Модзалевський вважав, що за Івана Мазепи їх було вісім¹⁰, а Вадим Дядиченко дійшов висновку, що їх на той час було лише сім¹¹. При цьому він покликається на Д. Бантиша-Каменського, який в «Источниках» подає документи про роздачу грошей сімом охотницьким полкам¹².

В архіві полковника Іллі Новицького, який зберігається у Києві в Центральній науковій бібліотеці АН України у документах за 70-ті рр. XVII ст. згадуються такі полки: комонні — І. Новицького, Григорія Пашковського, Якова Павловського, Юр'ївці; сердюцькі — Г. Василенка, А. Ребриковського, І. Ясиковського. У 80-ті рр.: комонні — І. Новицького, Г. Пашковського і М. Кузьмовича; сердюцькі — С. Яворського, Г. Василенка, Іванова та Кожуховського. Нарешті, у 90-х рр. такими полками були комонні — Іллі (а з 1697 р. Григорія) Новицького, Г. Пашковського, М. Кузьмовича, Михайлова і «компанія ротмістра надвornoй хоругві вольной» Ростковського; сердюцькі — П. Кожухівського, Я. Андрійовича, С. Яворського, Л. Шульги¹³.

Напочатку 1700 р. в документах згадуються також полки Федора Степановича і Дмитра Чечела¹⁴.

За своїм чисельним складом охотницькі полки були меншими, ніж реєстрові. Кількість полчан у них коливалася від 400 до 700, а сотень від 3 до 8. Деякі малочисельні полки існували недовго, розпадалися і відновлювалися по потребі. Так, у Чигиринській війні фігурує компанія «ротмістра нашого» (гетьманського) Якова Павловського¹⁵, а в 90-х рр. — «особная компа-

* Компанійці від «компанія» — кінна ватага, кіннота.

⁸ М. Костомаров вважав, що слово «сердюки» походить від турецького слова «серденгесті», що означає «безпощадні». Так звався підрозділ турецького пішого війська. Цю назву запозичив Петро Дорошенко для своєї гвардії — «серденят». Див.: Костомаров Н. Руина // Костомаров Н. Собрание сочинений. — СПб., 1905. — Кн. 6, т. 15. — С. 261.

⁹ Русский государственный архив древних актов (далі — РГАДА), ф. 229, оп. 1, ед. хр. 64, л. 421 об.

¹⁰ Модзалевский В. Л. Материалы и заметки. — К., 1910. — Т. 2. — С. 26.

¹¹ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 443—484.

¹² Бантиш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. — Т. 2. — С. 14—22.

¹³ Акты ЗР. — Т. 5. — № 90, 93, 104, 106, 112, 193, 212, 214, 223, 216, 211; Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. — М., 1828. — Т. 4: (1656—1696 гг.) — С. 560; Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН України (далі — ЦНБ АН України), від. рукописів, ф. 1, № 14430, 14699, 14428, 14598.

¹⁴ Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России. — 4-е изд. — 1904. — Т. 3. — С. 18. Примеч.

¹⁵ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14077.

нія ротмістра Ростковського»¹⁶. Як бачимо, воєначальник малочисельного полку навіть називався не полковником, а ротмістром. У складі полку іноді діяв великий підрозділ із правами полку, який мав старшину. Під 1690 р. у документах згадується «ватага Ковальчукова», що мала осавула¹⁷.

Гетьман Самойлович у 1684 р. у розмові з думним дяком Омеляном Українцем говорив, що в нього загальним числом «охочих кінних і піших полків чотири тисячі»¹⁸. Про кількість полчан Новицького, які стояли 1693 р. на станціях у Лубенському полку, свідчить такий реєстр: «У Лубнах товариства на стаціях стоять 308, у Чигирин-Діброві товариства 6, у Лукомлі — 24, у Лохвиці — 65, у Сенчі 16, у Пирятині 23, у Чорнухах 56, у Глинську 38, у Ромні 102, у Смілій, у Константинові з Хорунжівкою 20. Всього товариства полку його милости пана Новицького 451»¹⁹. (Насправді ж, коли скласти всі цифри, виходить інша сума — 658 осіб.)

У 1700 р. під Новгородом були охотницькі полки Г. Новицького, Г. Пашковського, Ф. Стефановича, О. Чечела та Л. Шульги по 1000 вояків кожен²⁰.

III

Принцип комплектування компанійських і сердюцьких полків був суто добровільний. Взамін убитих, хворих, старих набирали добровольців-охотників із місцевих міщан, селян та обивателів міських Правобережної України, іноземців — поляків, волохів, сербо-хорватів. У полку Новицького фігурує «волоський курінь», напевно, вкомплектований молдаванами та румунами²¹. Наведений В. Модзалевським реєстр полку Павловського за 1682 р. засвідчує головно польські, сербські та румунські прізвища рядових²².

Різкому збільшенню кількості полчан в охотницьких полках і самої їхньої кількості сприяли переходи з Правобережжя на Лівобережжя військових формувань П. Дорошенка (Федір Мовчан)²³, від О. Гоголя, Драгініча, Ханенка, Куницького, Могили та ін.²⁴ У вересні 1676 р. за наказом І. Самойловича у свій полк прийняв поповнення козаків із числа втікачів від О. Гоголя І. Новицький²⁵.

Гетьманські універсали й наказні листи суворо забороняли охотницьким полковникам приймати до своїх полків селян, які втекли від державців, осілим лівобережним полкам посполитих — тяглих селян; а також козаків із реєстрових (городових) полків, «бо якщо городових приймати в ком-

¹⁶ Акты ЗР.— Т. 5.— № 216, 223.

¹⁷ ЦНБ АН України, від рукописів, ф. 2, № 14598.

¹⁸ Соловьев С. М. История России.— Кн. VII, т. 13—14.— С. 381.

¹⁹ ЦНБ АН України, від рукописів, ф. 2, № 14369.

²⁰ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— Т. 3.— С. 18. Примеч.

²¹ ЦНБ АН України, від рукописів, ф. 2, № 14486.

²² Модзалевский В. Л. К истории компанейских полков // Труды Черниговской земской архивной комиссии.— Чернигов, 1915.— Вып. II.— С. 180—183.

²³ Антонович В. Б. Прилуцкий полковник Ф. Мовчан и его книга // Киевская старина.— 1885.— Т. XI, № 1.— С. 64—65.

²⁴ Акты ЗР.— Т. 5.— № 103, 147; Літопис Самовидця.— С. 128

²⁵ ЦНБ АН України, від рукописів, ф. 2, № 14076.

панію будемо, то і всі з полків городових козаки в компанійський реєстр тиснутися схочуть»²⁶, — писав Іван Самойлович Іллі Федоровичу.

Щоб не допустити небажаного поповнення, гетьмани періодично робили ревізію найманих полків. 1684 р. Самойлович наказував Іллі Новицькому надіслати до Генеральної військової канцелярії кондуїт «о новопринятих оних товаришах, отколь они взялися, бо хочемо ведати достаточ-но, що они суть за люде, чи з осідлих, чи з прихожих», а коли є серед них селяни-утікачі — негайно гнати їх до своїх власників за місцем проживання»²⁷.

Ревізію полчан здійснювали і для підвищення їхньої бойової підготовки. 1690 р. Іван Мазепа по всіх компанійських полках розіслав універсал із пильним наказом «ревізію і пересмотр меж полками учинити, кто есть годен і способен з товариства вперед найдоватися под корогвами... І який доведеться незгожий до служби, того пречь отдалити...». Малися на оці ті, які «самі до служби воєнної незгожі і як коней добрих, так і риштунків порядних не мають». Їх пропонувалося «без жодного розсужденья от компанії товариської отдалить»²⁸.

Щоби втрапити до реєстру найманого полку, кандидат мав пройти випробування «молодиком» — прослуживши певний час і зарекомендувавши себе здатним до ратної служби, лише тоді його приймали в число «товаришов». Прийом здійснював сам полковник, у присутності осавула і писаря. Розпорядження на прийом давав гетьман. «Молодики, которіє при товариству полку в. м. служили, — писав І. Самойлович І. Новицькому 30 травня 1684 р., — і вже могут бити взяти за товаришов, можеш в. м. упевнити ласкою нашою...»²⁹. Будучи «молодиками», полчани вивчали військову справу під керівництвом старшини або вже бувалих «товаришів», вивчали місцевість, оволодівали шаблею, мушкетом, верховою їздою або премудрощами гарнізонної служби.

Щоб серед полчан не було схильних до бешкету людей, добре пильнували гетьмани, засилаючи листи полковникам з наказом регулярно провадити профілактику правопорушень³⁰. Якщо ж серед охотників траплялися злочини — їх карано «по правам військовим». Окрім генерального суду, були полкові суди і судді, які і визначали міру покарання стосовно важливості злочину. За бійку, втечу, крадіжку, невиконання наказу при всіх били батогами або киями, за «мужебойство» (убивство) відрубували голову. І. Мазепа так і писав, щоб, розібравшись у заворушенні, «судить і учинить декрет, кого доведеться на горло карати, а кого киями обкладати»³¹.

Серед рядових полчан були й одружені вояки. Це засвідчує своїм листом до І. Новицького полковий осавул І. Максимович, який пише, що в Чигирин-Діброві, де стояв підрозділ, з'явилися одружені, нездатні відтепер нести службу, тому він «товариство жонатое все посилає до в. м. і до уваги вашої пан-

²⁶ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14165.

²⁷ Акты ЗР.— Т. 5.— С. 177.

²⁸ Там же.— С. 177, 241—243.

²⁹ Там же.— С. 176.

³⁰ Там же.— С. 185, № 156.

³¹ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14419, 14245, 14356; В е л и ч к о С. Летопись событий...— Т. 2.— С. 463.

ської подаю, що оним належить платіж місячний вибрати»³². Служили найманці від 17—18 років і до 40—50 років, залежно від того, яку несли службу — оперативну чи тилову.

IV

Внутрішня структура охотницьких полків була подібна до устрою городових (реєстрових) полків, тобто вони поділялися на сотні і курені (десятки) на чолі з сотниками і курінними отаманами. Очолював полк полковник, якого призначав універсалом особисто гетьман, вручаючи клейноди — бунчук, пернач, прапор³³, сурми, тулумбаси, печатки. Тривалий час охотницький полковник міг виконувати свої обов'язки на основі усного наказу гетьмана, тобто бути неповним, «несовершенним», тимчасовим полковником. Наприклад, Ілля Новицький з часу утворення його «кумпанії» і аж до липня 1676 р. був таким «несовершенним» полковником. І лише в липні 1676 р. Самойлович видав два універсали³⁴, якими оголошував його «совершенним», тобто постійним, повноправним, нарівні з городовими, полковником. Такими ж «несовершенними» можна вважати і Я. Павловського та Ростковського, іменованих ротмістрами. Інколи гетьман незатверджених полковників називав також «наказними», як 1690 р. Мазепа іменує Пашковського, Ярему та Яворського³⁵.

Призначаючи І. Новицького повноважним охочекомонним полковником і репрезентуючи його полчанам, І. Самойлович в універсалах дає таку характеристику полковникові: «Ильяс Новицкий, человек в верности пресветлого царского величества маестатови непохибного, в повинной рейментови нашоу зичливости сталого, и в ділости рицарской досвідченого...», «яко чоловік, от молодих літ военную трактуючий услугу...», «человек нам зичливий, расторопний і пильний в своїх ділах»³⁶. Мазепа теж завжди підкреслював у листах до Новицького, що «всегда ми упреймую нашу імієм к вашности прихильность»³⁷.

Довіра гетьманів до охотницьких полковників була велика, особливо до Іллі Новицького. Мазепа не лише полишав Новицького в Батурині замість себе, на час відсутності (коли 1698 р. їздив до Москви), а й доручав керувати всіма охотницькими полками, віддавати накази городовим сотням, призначив начальником прикордонних міст і містечок з татарського боку, а в 1697 р. його іменують «наказним ясновельможного його милости пана гетьмана». Тоді ж полковника титулюють також «значним товаришем військовим» та «його милости пана гетьмана значним товаришем»³⁸.

На портреті³⁹ І. Новицький зображений з перначем, його власні документи і листи сина Григорія скріплені печатками з родинним гербом. За час свого життя на Лівобережжі Новицький встиг породичатися з представниками

³² ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14425.

³³ Там же.— № 14715; Акты ЗР.— Т. 5.— № 206.— С. 236.

³⁴ Акты ЗР.— Т. 5.— № 97.

³⁵ Там же.— № 214.— С. 242.

³⁶ Там же.— № 97.

³⁷ Киевская старина.—1885.— Июль.— С. 442—453.

³⁸ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14660, 14084, 14658.

³⁹ Киевская старина.—1886.— Т. XVI.— С. 194—198.

родин майже всіх найвищих козацьких старшин, у тому числі з гетьманом І. Мазепою. Старший син Григорій був одружений із Христиною Герцик — донькою полтавського полковника і рідною сестрою дружини Пилипа Орлика; Іван Ілліч — з Анастасією Журахівською, донькою ніжинського полковника, Яків Ілліч — з Анастасією Дмитрашко-Райчі, донькою переяславського полковника, одна з доньок — Марія — була дружиною Михайла Забіли, представника однієї з найвпливовіших у Гетьманщині родин, а інша — Ганна — була за небожем І. Мазепи С. Трошинським⁴⁰.

За вірну службу охотницькі полковники діставали з гетьманських рук грошову винагороду (талери, злоті, леви), багаті дарунки, тканину (лудан, сукно), хутра, млини, ґрунти, їм належали тяглі люди, села і хутори⁴¹. За участь у відсічі Чигиринських походів турків Ілля Федорович у Батурині одержує дорогі дарунки із рук стольника С. Алмазова. Серед нагороджуваних він стоїть поруч із гетьманом і генеральними старшинами. Про сердюцьких полковників П. Кожуховського і А. Ребриковського, які там були, Самойлович сказав царському послу, що «ті полковники — люди звичайні, і давати їм подарунки не варто, а він зробить це сам, завтра». Тим самим було підкреслено роль Новицького і виділено його особу⁴².

15 жовтня 1678 р. Іван Самойлович виніс своїм листом особисту похвалу Новицькому та його полчанам за вірність і військову доблесть у боях із військами Кара-Мустафи-паші. Подібне висловлював Самойлович і в жовтні 1680 р.⁴³ В керівництві полком охотницькому полковнику, як і городовому, допомагала полкова старшина. Її склад фіксує грамота І. Самойловича 1679 р. про виплату грошей старшині І. Новицького. Згідно з грошовими сумами старшинська ієрархія йшла таким спадаючим порядком: осавул, хорунжий, писар, обозний, підосавул.

Осавул охотницького полку був заступником полковника в усіх важливих справах полку: очолював при нагоді весь полк у поході (був наказним полковником) або окремі загони у військових акціях, складав компут (реєстр) товаришів, першим добирив і приймав у «молодці» нових полчан, стежив за наявністю і роздачею обмундирування, екіпіровки та зброї.

Помічником осавула був підосавул, який теж у міру потреби виконував ці функції (окрім наказного полковництва). Допомігав осавулу в безпосередньому управлінні полком (у стройовій частині) хорунжий охотницького полку. Полковий писар вів справи полкової канцелярії, а обозний — клопотався обозом: у мирний час — забезпеченням провіантом, грошима, набоями, порохом, а під час воєнних дій — влаштуванням табору, гарматами.

Документи згадують таких старшин у полку Новицького: осавули — Іван Максимович, Ярема Головка, Іван Рубан; обозні — Прокіп Товкач, Петро Улізко, хорунжий Пасько Грищенко⁴⁴. Полки поділялися на сотні на чолі з сотником і сотенною старшиною (осавул, обозний, хорунжий) та курені на чолі з курінним отаманом.

⁴⁰ Акты ЗР.— Т. 5.—№ 217. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— К., 1912.— Т. 3.—(Л—О).— С. 669—670.

⁴¹ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14757; Акты ЗР.— Т. 5.—№ 185.— С. 220.

⁴² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — Акты ЮЗР).— СПб., 1885.— Т. 13.— С. 712—734, № 163; С. 738—739, № 165.

⁴³ Акты ЗР.— Т. 5.—№ 121.

⁴⁴ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14166, 14388, 14486, 14432, 14427 та ін.

Старшину комплектували зі складу самих полчан, із найбільш умілих, досвідчених і заслужених, щоб це був, як писав Самойлович, «человек нам зичливий, расторопный і пильний в своих делах, жеби мог міти в руках своих» керівництво підрозділом⁴⁵.

Сотниками та курінними отаманами все ж намагалися призначати не іноземців, а українців. Це засвідчують згадані в архіві І. Новицького прізвища сотників і курінних: Гордій Левченко, Лук'ян Скребищенко, Андрій Гамаля, Леонтій Васильович, Яків Конотоп, Іван Решківський, Петро Блавадський, Сергій Криштопович⁴⁶.

V

Для підтримки боєздатності охотники використовували допоміжні служби реєстрового війська, позаяк своїх не мали. Їх обслуговували: на переправах — кормщики, суднобудівники, конопатники, мостобудівники; при облозі — гранатники, підкопники, підривники. Для виготовлення одягу найманці послуговувалися шапошниками, чоботарями, кравцями. При конях були стадник, коновали; для догляду за козаками — цирюльники, які виконували й лікарські функції⁴⁷.

З допоміжних служб в охотницьких полках можна також назвати полкову музику у складі барабанщиків (довбиші, літавристи), «скрипників» та сурмачів. Музики подавали сигнали збору, виступу в похід, алярму, наступу, відходу, атаки тощо. Тому вони завше були при війську, якщо навіть у поході було задіяно не весь полк. На цьому завжди наголошував у своєму наказі гетьман, вимагаючи надіслати молодців, а «разом з тими людьми і трубачов пильно і пильно жадаю»⁴⁸. Музиканти звеселяли також охотницьку старшину і рядове товариство під час свят⁴⁹.

VI

Керування охотницькими полками і розпорядження на всі без винятку акції здійснював особисто гетьман. Перед ним же тільки наймані полковники і звітувалися про виконання того чи іншого завдання.

Для віддання наказу гетьман викликав охотницького полковника в Батурин або в похідну ставку в табір. 20 лютого 1670 р. І. Мазепа наказував Іллі Новицькому: «Жадаем вашмосці, абись скоро, за одобранням сего листа нашого, прибув до нас у Лубні для устное обо всім, о чем належить, розмови і для отобрання в ділі певном виразное словесное інформаціє»⁵⁰. Іноді керування здійснювалося через спеціальних розсильних — молодців, які

⁴⁵ Акты ЗР.— Т. 5.— С. 172.

⁴⁶ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14485, 14486, 14490 та інші.

⁴⁷ Див.: Судиенко А. Материалы для отечественной истории.— К., 1855.— Т. II.— С. 27; Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории.— Т. I.— С. 2; ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14299 (подяка І. Максимовича за прислання цирюльника).

⁴⁸ Акты ЗР.— Т. 5.— С. 160.

⁴⁹ Киевская старина.— 1885.— Июль.— С. 440.

⁵⁰ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14724.

«послані в пильних делех» усно передавали інформацію, і через них же «слушний ответ чинився»⁵¹. Іншого разу гетьман писав: «Як скоро дійде рук вашмосьціних сей лист наш, так ажеби вашмосць зараз а зараз без жадного омешканія до нас у Батурин прибув, жеби розмовити о справі. О тоє пильно жадаю»⁵². Коли ситуація змінювалася, гетьман «добрим молодцем» засилав негайну звістку про скасування попереднього наказу і видавав новий.

Гетьманські інструкції розпорядчого змісту мали лаконічний характер і містили лише коротку інформацію до виконання. Коли ж задіяним був весь гетьманський регімент, розпорядження йшло об'ємніше. 14 серпня 1676 р., під час походу проти Петра Дорошенка, Іван Самойлович, збираючи всі полки і визначаючи місце збору, пише до Новицького, а також до полковників полтавського, лубенського, гадяцького та миргородського, щоб вони «зо всім полком своїм, конним і пішим товариством при вшеляких военных порядках і з таборами в поход военний рушали» і йшли до верхів'їв Хоролу на місце зустрічі. Новицькому і Павловському визначався шлях руху — «усіма тяжарами военними» — по Сулі до Костянтинова⁵³. У 1687 р. Новицькому і Пашковському «з полками своїми простовати межі Гадяч і Роман»⁵⁴.

У великих військових акціях гетьмани визначали в письмовому наказі не лише шлях, а й конкретну стратегію і тактику дій у майбутній ситуації, передбачали розташування військ та порядок ведення бою. Іван Мазепа, надсилаючи 1688 р. полк Новицького з іншими підрозділами найманців супроти турецьких поселень у Причорномор'ї, у відповідь на план Іллі Федоровича написав таке: «Прибувши под неприятельскіє жилища же, тисяч дві оставите в табор, під город тисячу для застави, а тысячу для пустошення посаду, а другуу на заставу іменуєте, ми похваляем і за слушність бути уважаем, а хоча б і більше на вдар било, то б ліпше. А що дві тисячі войска для отгорнення статков назначаете, то такая махіна войска на тоє діло не потребна, кгди-ж тоє діло можна в двух або в трьох, а найбільше в чтерьох сот коней зорудовати, поневаж военная орда не маєє ходити за статками і битися там будеть ні з ким. Вся битва мусить бути под городом, а статки мусять бути от города отрізані і поблизу оние на паствиськах найдоватися мають. Прето тут вам одно в таборі потреба кріпості, а другое под городом на вдар отважных і добрих надобі і не дробно зготовати людей, же би бой могли бити кріпко удержаний»⁵⁵.

Полки, які виходили в похід, були в повнім складі або була це «часть полку», «загін» чи «виборне товариство» з усіх найманих полків⁵⁶. Гетьман пильнував за тим, аби його накази справно виконували всі підлеглі. Коли ж їх не виконували зовсім або виконували неточно чи зовсім хибно, він виносив догани або ж і кари підлеглим. 2 лютого 1692 р. Мазепа дає І. Новицькому, лубенському, миргородському і наказному переяславському полковникам сувору нагінку за те, що ті «оспалися», «не постерегли прихо-

⁵¹ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14787.

⁵² Там же.— № 14723.

⁵³ Там же.— № 14068.

⁵⁴ Акты ЗР.— Т. 5.— С. 211—212.

⁵⁵ Киевская старина.— 1885.— Июль.— С. 444.

⁵⁶ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14649; Акты ЗР.— Т. 5.— С. 243, № 215.

ду татар», не виконавши його наказу «о пильності всечасной», і не розбили орду під Кропивною і Золотоношею⁵⁷.

2 вересня 1694 р. І. Мазепа пише І. Новицькому: «Не так бисьмо дивоватися тому, котрий не знаючи, що то єсть рейментарський ординанс і не відаючи, якеє за неісполненіє оного биваєт карання, поступаєт собі безпечно, не постерегаючи ординансу, але вашмосці дивоватися мусім, же вашмосць і ординанси, як треба їх хранити, відаючи і карання за неохоронення оних знаючи, не учинили тако, яко ми, гетьман, учинити приказали, жебись станули в Василькові, але учинилисьте тако, же станули-сьте з товариством у Бугаївці». Проте, погрозивши «судом і покаранням», пробачив цей непослух тільки тому, що «орд там не било в сім часі»⁵⁸.

VII

Як зазначалося раніше, на відміну від реєстрового, городового козацтва, охотницькі полки не мали постійної території дислокації. Її завжди визначав гетьман особисто, у кожному окремому випадку виходячи з кінцевої потреби, з тих чи інших обставин. З часом усе ж якась територіально-адміністративна одиниця поступово закріплювалася за якимось одним компанійським чи сердюцьким полком, перетворювалася для них у «звичкі становиська»: Наприклад, у 1676 р. полк Іллі Новицького мав квартири (постій) у Стародубському і Чернігівському полку, в 1680 р. — у Лубенському і Миргородському полках, у 1681 р. — у Переяславському полку, а в 90-х рр. за ним остаточно був закріплений Лубенський полк із становиськами в сотнях роменській, глиньській, лохвицькій, городиській, чорнухинській, лукомльській, лубенській, косянтинівській, чигирин-дїбровській, пирятинській, сенчанській. 1698 р. в Пирятині на постої стояло 8 компанійців, у малих селах сотні — по 1, а в більших — по 10 компанійців. Відповідно і по інших сотнях⁵⁹. Полк Якова Павловського стояв на постої у Прилуцькому полку, а сердюки мали постій у містах Батурині, Глухові, Лубнах, Гадячі, Лохвиці. Найманців, що прибували з Правобережжя, у 70-х рр. Петро Рославець розташовував на Стародубівщині⁶⁰.

Розквартировував полчан, згідно гетьманського ординансу, полковник, осавул, обозний або хорунжий у тісному контакті з полковником або полковою старшиною того городового полку, в якому визначено становиська. Жили полчани на квартирах у міщан, селян, а іноді (у дуже незначних випадках) і в козаків, хоча останні були звільнені від постою. Гетьман, визначаючи становиська завжди не забував поклопотатися, щоб постій не був обтяжливий, «без доуки жителям тамошнім», і щоб молодці поводитися чесно, не досаждали лихою поведінкою обивателям, щоб охотницьке товариство «слушне і порядне, подлуг давнього обичая по становиськах розпоряжено було»⁶¹. Проте розквартирування компанійців часто відбува-

⁵⁷ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14702.

⁵⁸ Киевская старина.—1885.—Июль.—С. 451.

⁵⁹ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14065, 14066; Акты ЗР.— Т. 5.— № 132.— С. 162—164; Стороженки. Фамильный архив.— К., 1908.— Т. 6.— С. 194.

⁶⁰ Соловьев С. М. История России.— Кн. VII, т. 13—14.— С. 202.

⁶¹ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14768; Акты ЗР.— Т. 5.— С. 162—165.

лося з «ущербом і отяженням для подданих». Тому гетьман, реагуючи на скарги скривджених свавіллям, часто писав Новицькому, щоб той, «нікому не глядячи в зуби», призвів товаришів-полчан до негайного порядку⁶².

VIII

Сердюцькі та компанійські полки були на повному забезпеченні в гетьманського правління, а полчани-молодці одержували плату за службу і повне продовольче та амуніційне утримання. Для виплати грошей охотникам у 1678 р. були введені оренди на шинки, винокуріння і торгівлю горілкою. Їх поновлювали щорічно, і, як зазначає Самійло Величко, за І. Самойловича розпочиналися від Великодня, а за І. Мазепи — від преподобного Онуфрія Великого⁶³. Заможні полчани Лубенщини закупили увесь полк, заплативши за оренду до гетьманської скарбниці 7010 золотих талерів⁶⁴.

1676 р. Іван Самойлович універсалом потвердив встановлення у містах Гетьманщини, а також у містечках і селах, оренд і відкупів на продаж хлібного вина, дьогтю і тютюну, на млини, маючи на меті утримання на одержані з того гроші охотників. Мотивуючи необхідність подібного заходу, гетьман писав: «Ижь около обороны отчизны нашею Украины и около захованья цілости церковей божьих и добра общого всего народу нашего христіансько-го... мусіли есьмо под рейментом нашим держати для данья отпору неприятелем, людей до війни завши готових, меновиті полки пехотные и комонные окотницькие, которых яко до вшелякой услуги и до военных праць заимати маем, так и уконтектовати их платою належитою стараемся: якож явно то кождому, же и грошима и одежою их контектуем. За чим, за позволенням их царского пресветлого величества, наше рейментарское зо всею старшиною войсковою постановленье стало на том, аби для зобранья на тые потребы грошового скарбцу, аренды, во всей Украине были утверждены...»⁶⁵.

Оренди головно лягали на плечі заможних міщан та старшину, тому при обранні І. Мазепи «старшина просила, щоб не були оренди на охотницькі полки, але позаяк вони потрібні для оборони, то давати їм плату, збираючи гроші з посполитих людей, котрі не записані до козацьких реєстрів. А як ці збори провадити, помислити опосля». Проте цар наказав «подумати добряче і на міру поставити, щоб це було невеликою згубою народу українському»⁶⁶.

Розмір виплати місячного утримання компанійцям і старшині полку Новицького в 1679 р. становив: осавулу — 20 золотих, обозному — 9, хорунжому — 10, писарю — 10, підосавулу — 7, сурмачам двом — по 6 золотих, циркульнику — 6, добошеві (барабанщиківі) — 6 золотих, сотникам — по 9 золотих, отаманам — по 4 золоті, а кожному товаришеві — по талюру. Всього за цей рік на полк виплачено 1860 золотих⁶⁷. В інші роки сума плати на пана-товариша коливалася від 1 до 4 золотих на місяць. Тому

⁶² ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14768.

⁶³ Величко С. Летопись событий...— Т. 2.— С. 544; Літопис Самовидця.— С. 128.

⁶⁴ Літопис Самовидця.— С. 128.

⁶⁵ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14665.

⁶⁶ Маркевич Н. История Малороссии.— Т. 3.— С. 317—318.

⁶⁷ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14101.

річна платня могла становити 20 золотих, як зазначено в одному з наказів Самойловича⁶⁸. Плата компанійцям була вища, ніж сердюкам, позаяк в об'язки молодця входило й утримання коня на виплачувані гроші.

Полковники крім регулярної платні отримували також нагороди і гетьманські подарунки грішми⁶⁹. 1674 р., влітку, І. Новицький за бій з татарським чамбулом одержав похвальний лист І. Самойловича, 48 левів на лікування ран і продукти (борошно)⁷⁰.

Платню грішми гетьмани видавали охотникам нерегулярно, і була вона щороку різна. Цю думку підтверджують документи архіву І. Новицького. Так, у червні—липні 1685 р. І. Самойлович видав полку Іллі Федоровича річну платню, наказуючи зберігати скромність на становиських і похваляючи за вірну службу. 29 вересня 1690 р. І. Мазепа доручив І. Новицькому виплатити всім охотницьким полкам, які були в поході супроти татар, місячну платню — компанійцям гроші, а сердюкам, окрім грошей, ще й одяг. Місячні ж кормові гроші І. Мазепа вислав і в жовтні того ж таки року полкам Новицького, Кузьмовича, Кожуховського, Пашковського, Яреми і Яворського. Компанійським полкам давалось по 4 золотих на молодця, а сердюкам на додачу по жупану на чоловіка. Розпису на всі полки немає, але сердюкам Яреми давали загалом 2330 золотих, а Яворського — 3010 золотих⁷¹.

Утримання грішми, або стації, становило лише частину державних витрат на охотницькі полки. Товариші-молодці діставали від гетьманського правління також харчі (порції), а компанійці ще й фураж (рації). Запаси на виплату порцій та рацій створювали за рахунок натуральних поборів із міщан та селян Лівобережної України, які узагальнено називали стаціями. В 1668 р., при створенні компанійського полку, Многогрішний встановив, що компанійця утримує 25 дворів, а сердюка — 20 дворів. Стацію виплачували або грішми, для подальшого придбання продуктів за них, або вже готовими харчами. 12 лютого 1693 р. І. Мазепа наказував лубенському полковникові Леонтію Свічці і старшині полковій негайно зібрати зі свого полку і надіслати І. Новицькому кормові гроші для його полчан: «харчі грошові» були їм дані на два місяці і вже підходили до решти, тому треба зібрати і видати мідні гроші — «по полпяти золотих на місяць»⁷².

Села І. Новицького були поділені на двори для здавання стацій та порцій. В архіві полковника є аркушик, на якому зазначено їхню кількість: Снятин 2/4 (перша цифра порції, друга стації); Ісачки 3/7, Окоп 3/4, Литвяки 2/7, Хорошки 2/8, Щьоки 3/5, Галицьке 4/6, Клішинці 4/6⁷³.

Про те, що входило у продовольчу стацію, збирану з посполитих Лубенського полку, дає уявлення такий «Реєстр, альбо речей устава, з канцелярії виписана, много стацією роковой... що в год мається вистачати на розходи войсковіе» за 1690 р. Отже, «вівса 13,5 мірок, житнього борошна 12 мірок, пшеничного борошна 6 мірок, гречаного борошна 4 мірки, круп гречаних і круп пшоном 20 осьмачок, окремо пшона 12 осьмачок, ячменю 4 мірки,

⁶⁸ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14117.

⁶⁹ Костомаров Н. Руїна.— С. 280.

⁷⁰ Акты ЗР.— Т. 5.— № 93.— С. 134.

⁷¹ Там же.— № 154.— С. 212—214.

⁷² Там же.— № 248. Виплата провіанту охотникам також висвітлена в інших джерелах. Див.: ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14180, 14290, 14602, 14603.

⁷³ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 13996—13997.

мірку гороху, солі чотири діжки, масла чотири фаски, солодів пивних на чотири возах по мірці, лою 5 каменів, горілки чотири кварта, олії барило в 125 кварт, 4 пуди меду, кабанів з усіма полтами, салом, подробами й окостами 13,5. Капусти кадовб, і огірків кадовб, хмело на чотири важі, дві діжки соленої риби, півтори в'яленої голови, 33 вінки цибулі, й часнику 33 вінки, а також гуси, кури і качки»⁷⁴.

На утримання охотників натуральні побори збирали і з церковних володінь. 1676 р. Самойлович наказував Новицькому «вибрати борошно по селах архимандричих»⁷⁵ на Чернігівщині.

Утримання із загальновійськових запасів видавали на місяць-два-три, а то й півроку, певних меж не існувало, продуктами і товарами, а при їхній відсутності — грішми — «харчі грошові», на які товариші мали «корм собі і коням діставати». У 1693 р. грошовий еквівалент місячного забезпечення становив «по полпяти золотих»⁷⁶ на молодця. Видачі відбувалися напередодні далекого походу, після його завершення, під час військової акції, а також, коли виникала потреба, викликана вичерпанням полчанами виданих запасів. Іван Мазепа 1693 р. в своєму універсалі лубенській старшині писав: «Дакладам нам пан Илия Новицкий, полковник комонний охотничий, же товариству его полку харчі, якая ім на два місяці була видана, не стаєт, а вже термін тих місяцей близко приходит. Пильно теди сим листом нашим приказуєм, аби-сте зараз, подлуг устави наше, вам данное, велели знову на місяцей два харчи грошовые вистарчити»⁷⁷.

Позаяк полк Новицького квартирував на Лубенщині, цього листа скеровано лубенському полковнику Леонтієві Свічці. Він же, згідно з документами, видавав на місяць борошно з полкових запасів полчанам Іллі Федоровича, які вирушали в похід на татар у 1690 р., 1691 та інших роках⁷⁸.

Коли ж охотники стояли в полку на спочинку, вони одержували утримання через полкову старшину від обивателів (селян та міщан). При цьому збір харчів і одягу дуже часто супроводжував гвалт і проходив «не без докуки жителям тамошнім». Подібними фактами наповнено багато листів із архіву Новицького, котрому ішли скарги на його полчан за утиски обивателів⁷⁹.

ІХ

В останній чверті XVII ст. основу особистого озброєння воїнів компанійських та сердюцьких (як і реєстрових та запорізьких) полків становила вогнепальна зброя — рушниця та пістолі. Але широко застосовувалася і холодна зброя — шабля, шпага, кий, булава, келеп, кинджал, ніж, спис і навіть лук із стрілою. Джерела зберегли згадку, що українське військо в той час «билося вогненным і лучним боем»⁸⁰.

⁷⁴ Стороженки. Фамильный архив.— Т. 6.— С. 82—83.

⁷⁵ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14065—14066.

⁷⁶ Там же.—№ 14369.

⁷⁷ Там же.

⁷⁸ Там же.—№ 14290, 14761.

⁷⁹ Там же.—№ 14253, 14246, 14223, 14761.

⁸⁰ Древняя российская вивлиофика.— СПб., 1783.— Т. VIII.— С. 192; Устралов Н. История царствования Петра Великого.— СПб., 1858.— Т. I.— С. 173—174.

Збройні сили України того часу використовували таку ручну вогнепальну зброю:

а). Самопал — назва, яка вживалася до будь-якого типу рушниць. Самопалом називали московську пищаль, турецьку рушницю, гвинтівку, аркебуз. У кінці XVII ст. самопалом іменували всю ручну вогнепальну зброю, окрім карабіна та мушкета. Був на озброєнні переважно в піхоті.

б). Мушкет — той же самопал, але поліпшеної конструкції, значно більшого розміру, калібру (до 23 мм; вага кулі — 50 г), вагою 8—10 кг. Стріляти з нього за допомогою рогацеподібних підставок — сошок. Тому ним користувалися переважно піхотинці⁸¹, а з кінця XVII ст., коли мушкет удосконалили, — і кіннотники.

в). Гвинтівка — рушниця з гвинтовим нарізом у каналі ствола. Використовували її у ближньому бою.

г). Карабін — (арабське «караб» — зброя), або бандолет — коротка, легка, гладкоствольна рушниця з кременним ударним замком. Був коротший і легший від самопала, тому його використовувала переважно кіннота.

д). Аркебуз — тип самопала-пищалі.

е). Яничарка — турецька рушниця з кременним або гнотовим замком, яка була на озброєнні в турецькій яничарській піхоті, тому її теж використовували головним чином сердюки.

Воїни застосовували також гаківницю, гульдинку, ручні гранати, півгак і пістолет⁸². На озброєнні козацького війська були також різноманітні гармати. Але ми про них не пишемо, тому що наймані полки не мали власних артилерійських підрозділів.

Усю вогнепальну зброю того часу заряджали зі ствола, вона мала ударно-крем'яний замок. Виробляли її (як і ремонтували) в Україні, а також імпортували з Європи, Туреччини, Московщини.

Ручна холодна зброя не зазнала істотних змін, і її використовували традиційно. Особливої популярності зажила шабля, яка не лише була зброєю і захисницею козака, а й стала символом його лицарської відваги та мужності. В українській армії набули поширення шаблі місцевого, національного виробництва, а також імпортні, особливо з країн Сходу — Туреччини, Сирії, Ірану. Козаки полюбили шаблі іранського типу з легким і вузьким клинком, та турецького — з масивнішим, розширеним на кінці клинком (елманню) — т. зв. ятагани. Були і свої, козацькі шаблі сферичної форми з важким клинком, виробленим і загартованим українськими ковалями.

Компанійські та сердюцькі полковники використовували і носили шаблі іноземного виробництва, інкрустовані слоновою кісткою, оздоблені золотом і сріблом. У реєстрового полковника П. Рославця удома була така дорога зброя: лубкова порохівниця, два німецькі сідла, куті сріблом по краях, три вуздечки оздоблені сріблом, два садака, дві оправлені шаблі, дві прості, дев'ять пишталей, у тому числі чотири гвинтівки, три фарбованих намети⁸³.

Хоча розвиток вогнепальної зброї і звів нанівець роль списа та стріли, їх усе ще широко використовували. Джерела про Чигиринську війну неодноразово згадують факти забиття стрілою: 1679 р. стрілою убили сина хана,

⁸¹ РГАДА, ф. 229, оп. 2, ед. хр. 125, л. 49—55; Акты ЮЗР. — Т. 13. — № 79—80, 88; Величко С. Летопись событий... — Т. 3. — С. 72.

⁸² Див.: Маркевич В. Ручное огнестрельное оружие. — М., 1937. — Т. 1. — С. 1—80; Gloger Z. Encyclopediia staropolska ilustrowana. — Warszawa, 1900—1903. — Т. 1—4.

⁸³ Костомаров Н. Руина. — С. 277.

який з чамбулом брав ясир під Менжеліївкою. Сердюк із лука стріляв на 200—300 кроків, а компанієць міг влучно стрілити і до 350—400 кроків. За хвилину лучник випускав пересічно до 10 стріл. Лук зберігали у спеціальному налуччі, а стріли — в сагайдаку. Все разом: лук, стріли, налуччя та сагайдак — іменувалося загальним терміном — саадак.

У рукопашному бою сердюки билися з ворогом, використовуючи ножі, кинджали, келепи, булаву, кий. Є у джерелах згадки про бій звичайним камінням⁸⁴, шанцевим знаряддям (заступом, мотиною) і навіть голоблями: саме ними сердюки проламали голову Кара-Ахмет-паші з Боснії під час сутички на березі Бужинського перевозу в серпні 1678 р.⁸⁵ Супроти кінноти вживали аркан, а як засіб захисту — щит, панцир, лати тощо⁸⁶.

Рушницю носили на плечі на ремені або сперту прикладом на ліву долоню і стволем на плече, до пояса прив'язували порохівницю з порохом і кулями та ладівницю для ремонту зброї. Їх виготовляли зі шкіри, дерева або звичайного волячого рога. Шаблю прив'язували ліворуч до пояса, спис носили в руках, ножі — на пасі в піхвах зі шкіри, дерева, кутого, карбованого металу. Сагайдак чіпляли з правого боку до пояса, а лук у налуччі — на ремені через ліве плече або ліворуч на поясі. В подібному спорядженні «товариші» з'являлися на службу. Зброю і бойові припаси (кулі, порох, свинець тощо) охотники одержували через своїх полковників та полкову старшину від гетьмана, безпосередньо із загальновійськових арсеналів, а також купували за спеціально видані на ці потреби гроші.

Порох виробляли в Гетьманщині в усіх полках⁸⁷, і його міг зробити кожен охотник самостійно або купити готовий у майстрів. Особливо добре було поставлено виробництво пороху в Стародубському полку в Мглинській сотні. Тут у 1660-ті рр. полковник Петро Рославець налагодив відливання гармат та виробництво пороху і свинцю⁸⁸. Порох у той час складався з 77 відсотків селітри, 10 відсотків сірки та 13 відсотків вугілля. Селітру теж виготовляли на Лівобережжі давно, дуже широко і вміло. Цьому сприяли заохочувальні заходи козацької старшини та гетьманів. Тому вже до кінця XVII ст. селітроваріння розвинулося від ремісничого до вищого — мануфактурного виробництва із застосуванням цілих груп найманих робітників. Майстри-селітровари були відомі далеко за межами України, а селітра була товаром не лише внутрішньої, а й зовнішньої торгівлі. 21 березня 1699 р. Петро I наказував І. Мазепі надіслати до Московщини найкращих майстрів селітрової справи для заведення такої і в Росії⁸⁹. У кінці XVII ст. майже всі порохові заводи Росії працювали на українській селітрі⁹⁰. Свинець діставали і переробляли теж в Україні, і через генерального обозного забезпечували ним усі реєстрові й наймані полки. Набої — кулі, шріт, гніт, свинець, порох

⁸⁴ Киевская старина.—1899.—№ 4.— С. 10, отд. II.

⁸⁵ Źródła do poselstwa Jana Guńskiego, wojewody helmińskiego.— Warszawa, 1907.— S. 373.

⁸⁶ Акты ЮЗР.— Т. 13.— № 79; 80, 88.

⁸⁷ Акты ЗР.— Т. 5.— С. 184, № 154.

⁸⁸ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии.— К., 1886.— Т. 1.— С. 325.

⁸⁹ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— Т. 3.— С. 16. Примеч.

⁹⁰ Бескровный Л. Г. Производство вооружения и боеприпасов на русских заводах в первой половине XVIII века // Исторические записки.— № 36.— С. 101—141; е го же. Русская армия и флот в XVIII в.— М., 1958.— С. 96.

(а компанійці — також сідла і зброю) — усе це охотники діставали з гетьманських арсеналів, купували за гроші або здобували в бою як трофеї.

Коней на Лівобережній Україні розводили в кожній сотні. Тому компанієць міг купити за виділені гроші собі коня у козаків або одержати його зі спеціальних табунів — «бидла військового». Такі табуни були по всій Гетьманщині. Наприклад, 1677 р. Іван Самойлович згадує у листі, що таке «бидло войсковое в Вереміївці застаючое» стояло неподалік чигиринського театру бойових дій, щоб була змога поповнювати вбитих коней і харчувати військо⁹¹. Захоплювали коней також і у ворога — у турків, татар, польських хоругов.

Фураж зерном (оброк) і сіно компанійці, не маючи постійних обійсть, купували за виділені гроші або заготовляли самі.

Х

Одяг сердюків і компанійців був однотипний, хоча спеціальної форми і не було. Автор «Історії Русів» подає опис одягу сердюків у 1678 р.: «Жупан з рукавами червоної мальви бавовняний, набитий бавовною, і прострочений частими смугами, шаровари, суконні, голубі, замість плаща — турецький доломан білого сукна (габа) з коміром, пояс»⁹².

Поляк — очевидець подій російсько-турецької війни — пише, що в час облоги Чигирини 1678 р. війська І. Самойловича були одягнуті в різнобарвні строї — найбільше в сині, жовті й червоні каптани (жупани). Деякі ж взагалі на здивування усім одягнулися надзвичайно строкато⁹³.

Головним критерієм обмундирування для охотника була зручність і надійність. Компанійці та сердюки забезпечували себе одягом самостійно — замовляли його в місцевих умільців-кравців або ж одержували готовим від гетьмана з військових запасів, створених від зборів із населення. Як козак одягався, видно з гетьманських печаток⁹⁴, на яких зображено такі строї: шапка зі шликком, штани в смугу чи однотонні вузькі або широкі шаровари, м'який суконний пояс чи широкий твердий шкіряний пас, чоботи, жупан (доломан, чумарка), кирея, делія, кунтуш.

Відтак компанійці й сердюки носили однотипний одяг: полотняна сорочка, суконні штани, шкапові чоботи, вовняний пояс, кольоровий (синій, червоний, зелений) жупан, застебнутий густо гудзиками під саму шию і зверху кирея (опанча, ярмолук) або кожух, габаняк, кобеняк чи свита. Гетьманська охорона — полк сердюків і рота жолдаків — мала однотипний одяг — білі (габові) свити⁹⁵, сині шаровари, сіра смушева шапка з синім або червоним шликком.

Ціна кожної речі у джерелах не визначається, але комплект — два кожухи, дві шапки, по дві пари рукавиць і панчоx — коштував 4 золотих⁹⁶. Якщо

⁹¹ Акты ЗР.— Т. 5.— № 114.— С. 149.

⁹² История Русов или Малой России.— М., 1846.— С. 179.

⁹³ Źródła do poselstwa Jana Guńskiego...— S. 371.

⁹⁴ Фоменко В. Г. Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання.— К., 1972.— Вип. 7.— С. 152—160. З а р у б а В. М. Козацькі печатки // Національна символіка.— С. 44—46.— (Бібліотека журналу «Пам'ятки України»; Кн. 1).

⁹⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— К., 1893.— Т. 2.— С. 221—222.

⁹⁶ Сто роженки. Фамильный архив.— Т. 4.— С. 82—83.

одяг (барма) не видавали готовим, то на його виготовлення видавали гроші, за які можна було купити готову річ або замовити пошиття і тканину. На сорочки йшло лляне чи конопляне полотно, на верхній одяг — сукно, габа, на шапку — смушок чи хутро собак, лисиць, вовків, кіз, зайців, на чоботи — юхта, вичинена шкапова шкіра.

Полковники сердюцьких та компанійських полків, як і полкова та генеральна старшина реєстрового війська, одягалися у святкові дні розкішно, урочисто і багато. Своє вбрання вони переважно замовляли, до того ж у найкращих кравців, або ж купували в іноземних купців, захоплювали у трофеї, одержували як нагороду з рук гетьманів, ба навіть від царя, як 1678 р. І. Новицький. Про старшинські строї красномовно говорять такі переліки: «Жупан золотий на соболях із гудзиками-запанками в 1000 рублів, оксамиту та атласу золотого 12 аршин, ізорбаф золотий, два партища бейбераку, п'ять косяків камок лудану, хутро рисі в 100 рублів, на шапку лисиця черно-бура в 60 рублів, 5 пар соболів по 20 рублів пара»⁹⁷.

У стародубського полковника Петра Рославця було взято під час арешту «ферезею червону суконну на рисі, 5 жупанів — два оксамитових вишневого і черевчатого кольору, два покриті атласом і бейбераковою тафтою з золотою нашивкою і один суконний черлений каптан на униціях. Валізу з 8 жупанами суконними чорного і коричневого кольору, білий з тафти, зелений з атласу і лазуревий з камки жупан на білці, один шуфреневий цегляного кольору і два жупана, обшитих соболями»⁹⁸.

Як бачимо, на одяг старшини йшли дорогі тканини — лудан, кармазин, парча, лундуш, китайка, оксамит, тафта, штоф, камка; атлас, ізорбаф, бейберак, шуфрень, добре вичинена шкіра — юхта, сап'ян, хутра звірів цінних порід, для оздоблення вживали дорогоцінні метали та каміння.

«Історія Русів» таким чином змальовує повсякденний одяг охотницької старшини: «Жупан із червоними рукавами набитий вовною і прострочений смугами, суконні голубі шаровари, доломан білого сукна (з габи) з коміром до пояса»⁹⁹.

1690 р. суконний одяг, за наказом І. Мазепи, роздавав сердюкам Новицький. По жупану і по чотири золотих на молодця одержали в жовтні 1690 р. від гетьмана сердюцькі полки Яреми та Яворського¹⁰⁰.

XI

Як наймане регулярне військо, охотники постійно були на військовій службі, у найрізноманітніших акціях. У період війн сердюки і компанійці брали активну участь у далеких і близьких походах — на Правобережжя у 1674—1676 рр., у відсічі Чигиринських походів 1677—1678 рр., як і в усій російсько-турецькій війні 1676—1681 рр., у Кримських походах В. В. Голіцина,

⁹⁷ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— Т. 3.— С. 13. Примеч.

⁹⁸ Костомаров Н. Руина.— С. 277.

⁹⁹ История Русов...— С. 179.

¹⁰⁰ Акты ЗР.— Т. 5.— № 212—214 (про тогочасний одяг можна знайти свідчення у таких дослідженнях: Стамеров К. К. Нариси з історії костюмів.— К., 1978.— С. 159—179; Белецкий П. А. Украинская портретная живопись XVII—XVIII веков.— Л., 1981; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків.— К., 1990.— Т. 1.— С. 198—209).

у складі армії Самойловича, а потім — Мазепи, в Озівських (1695—1696 рр.) та Дніпровських (1695—1698 рр.) походах.

Під час війни вели розвідку, охороняли кордони Гетьманщини, захоплювали «язиків», відбивали контратаки і контррозвідки, самі здійснювали походи, перерізали ворожі комунікації. Значна їхня роль у сторожовій та вістовій службі. Водночас вони виконували поліційні функції — приборкували селянсько-козацькі розрухи, затримували втікачів-селян, охороняли гетьмана і генеральну старшину, вартували державні установи України-Гетьманщини — артилерію, генеральну військову канцелярію, суд, гетьманський архів¹⁰¹.

Тоді як компаніїці виходили «на чати» на подніпровські кордони «для оборони їх від наїздів татарських і для захисту людських добитків», сердюки несли гарнізонну і караульну службу у фортецях, допомагали митній службі збирати побори з купців — індукту.

Інколи охотницьким полковникам доручали важливі дипломатичні й політичні місії — супроводжувати послів і гінців, які проїздили по Україні¹⁰². 1674 р. Новицький і Павловський охороняли царського посла Василя Тяпкіна, що їхав до Петра Дорошенка в Чигирин¹⁰³, після здачі Чигирин туркам, у листопаді 1678 р., Новицький їде до Москви для доповіді в Боярській думі про стратегічну обстановку в Україні й одержує інструкцію щодо забезпечення оборони Києва від турецько-татарських походів¹⁰⁴. 1684 р. Самойлович наказав йому «подлуг розпорядження нашого» охороняти «всланих нами у Крим послів»¹⁰⁵.

Гетьмани часто залучали сердюків і компаніїців для виконання охоронно-поліційних акцій. Джерела визнають цю їхню функцію головною: «На усмирення самовольне називаючихся козаками будників і винокурів легкомислених», «супроти почвар, підбурливих слів, розрухів та зради»¹⁰⁶ укомплектовані наймані полки. Власне, за статтями 1669 р. охотників і наймали задля цього.

Щоб уберегти гетьмана від «гарячих голів», при ньому з часів І. Самойловича завжди була «кампанія надвірної хоругви» — рота компаніїців. І. Мазепа збільшив особисту гвардію на полк сердюків і батальйон жолдаків¹⁰⁷ — спеціальний, преторіанський підрозділ гвардії, коли можна вжити таку паралель. Жолдаків поселили в Конотопській сотні, де виникло одноіменне село.

Гетьмани теж підкреслювали охоронні завдання найманців. На допитах, після арешту, Іван Самойлович казав: «А війська охотницькі, для яких встановлено оренди, тримав я по волі монаршій, та й здається мені, що потрібні вони тут, тому що під час розрухів на Москві я цими військами стримав малодушність неспокійних голів, котрі здатні були, спонукувані польською зрадою, вчинити розбрат»¹⁰⁸.

¹⁰¹ Акты ЗР.— Т. 5.— № 90—270.— С. 130—283.

¹⁰² Там же.— № 95, 116, 163.

¹⁰³ Там же.— № 95.— С. 134.

¹⁰⁴ Акты ЮЗР.— Т. 13.— С. 712—734, № 163; С. 738—739, № 165.

¹⁰⁵ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14137.

¹⁰⁶ В е л и ч к о С. Летопись событий...— Т. 2.— С. 205; М а р к е в и ч Н. История Малороссии.— Т. 3.— С. 258—259.

¹⁰⁷ История Русов.— С. 186; М а р к е в и ч Н. История Малороссии.— Т. 2.— С. 325.

¹⁰⁸ С о л о в ъ е в С. М. История России.— Кн. VII, т. 13—14.— С. 378.

Поліційні дії сердюків і компанійців проявлялися по-різному. Так, вони відловлювали селян-утікачів на кордонах, у містах і містечках, на дніпровських перевозах. Охороняючи Гетьманщину від «клеветников и плевосеятелей», найманці спостерігали за населенням, збирали інформацію про настрої серед селян, міщан, городових козаків, виявляли і відловлювали польських шпигунів, татарських вивідувачів. У 1676 р. Ілля Новицький, повідомивши Самойловича про настрої і чутки серед реєстрових козаків і старшин Стародубського полку, дістав спеціальний гетьманський рескрипт залишатися в Стародубі під час виборів полковника і, допоки «панове стародубцове старшого межи собою оберуть, і до першого прийдуть порядку», спостерігати і пильнувати порядок, а також «на речи поглядати, який межи ними стане порядок и дальший их будет прогрес»¹⁰⁹.

Коли 1689 р. І. Мазепа відбув до Москви з візитом, то 12 серпня надіслав наказ І. Новицькому пильнувати за спокоєм у Гетьманщині, слідкувати за настроями, а на випадок розрухів, щоб «неспокойныи зась и малодушныи головы, которыи безсловными плітками своїми всенародний покой нарушають, аби били до крепкого вазення давані і держані до нашого приезде»¹¹⁰. Подібні настанови повторив гетьман і 29 та 31 серпня уже з Москви¹¹¹.

За настроями серед старшини пильнував особисто і сам полковник І. Новицький. Про це свідчить лист І. Мазепа до нього в січні 1690 р. Гетьман просить простежити за посланцем Січі Лихопоем, котрий їздив з ним 1689 р. до Москви, а тепер, гостюючи в Гетьманщині, розповідав, що там бачив. Залишившись у лубенського полковника, «той п'янюга Лихопой,— пише Мазепа,— усю ніч у полковника пропиячив. Відтак бажаємо, щоб вашамосць [Новицький] уважно розпитали, з ким, власне, він пів — сам чи з товариством, і які вів там розмови, а також які йому давали подарунки. Негаймо по тому через нашого посланця заженіть мені ці відомості»¹¹².

Коли військо гетьманського регіменту ішло в похід, компанійці несли охоронну та дозорну службу. «А караули свои всюда для належитой соби и нам осторожности разослати речь»,— писав гетьман у наказі охотницьким полковникам¹¹³. Важливим завданням компанійців було ведення військової розвідки — тактичної, оперативної, розвідки боєм, засиленням розвідагонів — «польових ватаг» тощо. Навіщо і як здійснювалася розвідка компанійцями, дає уявлення листування гетьманів з І. Новицьким.

20 квітня 1673 р., бажаючи дізнатися про тактичні дії турецько-татарського війська на терені Правобережної України, Іван Самойлович писав і наказував Іллі Федоровичу: «Фрасуемся тим не помалу, же самих певних вістей о том неприятелю, особливо о войсках турецьких не маємо, где тепер обретаются. А так жадаем вашей милості пильно: порадившись з товариством своїм, із своєї компанії виберите чоловік двадцять, а не большей, самих певних і свідомих добре тих країв, аж под самую Тягиню навіда-

¹⁰⁹ Акты ЗР.— Т. 5.— С. 137.

¹¹⁰ Там же.— № 191.— С. 224.

¹¹¹ Там же.— № 192.— С. 225.

¹¹² Киевская старина.— 1885.— Июль.— С. 445—446.

¹¹³ Акты ЗР.— Т. 5.— № 129.— С. 161.

тися, жеби очима своїми обачили, еслі там єсть войсько неприятельское, альбо ніг. Для того-то кажемо малую лічбу люду послати, жеби всі криємо йшли, нігде себе не показуючи людям і по лісах застаючися. Пильно, пильно жадаем вашій милості о тоє. Без откладу постарайтеся так учинити. Тилько прошу, нехай істотне ісполнять тоє, жеби аж там били, а не где іней... А нехай скоро і оттоль поворачаються нігде не блукаючи»¹¹⁴. Це був далекий — аж під Бендери — і небезпечний рейд.

Супроти дій ворожих агентів і ватаг, супроти «втарчок неприятельських» здійснювалася контррозвідка — виявлення і розгром турецько-татарських розвідзагонів. Осавул компанійського полку Іван Максимович у 1688 р. очолив роз'їзд охотників, який вишукував сліди «кримських чатовників» в околицях Чигирин-Діброви¹¹⁵. На місці воєнних дій провадилася оперативна розвідка — збір необхідної інформації про розташування, бойові дії і задуми ворога. Полчани І. Новицького вели постійну розвідку в Нижньому Подніпров'ї у 70—80-х рр. XVII ст., подаючи інформацію І. Самойловичу, котрий відзначав, що завжди «маєм повную відомость і пересторогу от многих певних і нам зичливых особ»¹¹⁶. Збір інформації ішов від перекинчиків, які втекли з полону, захоплених язиків, від селян, які переселялися з Правобережжя у Гетьманщину, а також від розвідників, які «для вістей з умислу були послані з розказання «гетьманського»»¹¹⁷.

Самі комонники вчиняли супроти ворога рейди, здійснювали диверсії і засідки. Іван Максимович звідомляв І. Новицького: «...ознаймуем в м., же товариство тоє, которое ходило з Паськом для перебиття шляхів неприятельських, по указу вашому панському, до Лебедина, за Капустиную Долину і за Тікичі, аж до Мушуровських пасік дотягнули, бавячися неділі півтори в тій дорозі, тепер повернулися у Чигирин-Діброву... і повідають, же нігде жадного шляху не видали»¹¹⁸. Інший загін розвідки з шести воїнів, який ходив за Чорний Ліс, теж не віднайшов слідів ворожих «чатників».

Активно використовували найманців у службі попередження, яка складалася з пікетів і дозорів, розсосереджених у прикордонних містечках, селах і фортецях. За листами старшини до І. Новицького відтворюється лінія оборонних дозорів. Вона ішла від верхів'я Коломака по Ворсклі до її гирла, а звідти вверх по Дніпру до Києва. Від Ірклієва до Києва сторожову службу несли козаки Переяславського та Київського полків. Компанійці І. Новицького разом із козаками Лубенського полку стояли по лінії Вереміївка — Жовнин — Чигирин-Діброва — Воронівка — Максимівка. Від Кременчука до Переволочни, а від неї до Кобеляк — Миргородський і компанійський Пашковського полки. Від Кобеляк через Китайгородку — Царичанку — Нові Санджари і до верхів'я Коломака — Полтавський і компанійський Кузьмовича полки. Власне компанійці Новицького стояли постійно в Чигирин-Діброві, де завжди був полковий осавул Іван Максимович і 50—100 козаків рядового товариства¹¹⁹.

¹¹⁴ Акты ЗР.— Т. 5.— № 153.— С. 182.

¹¹⁵ Там же.— № 178.— С. 215.

¹¹⁶ Там же.— № 100.— С. 138—139.

¹¹⁷ Там же.— № 144.— С. 174—175. ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14394, 14585, 14657; В е л и ч к о С. Летопись событий... Т. 2.— С. 499.

¹¹⁸ Акты ЗР.— Т. 5.— № 178.— С. 216.

¹¹⁹ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14211, 14240.

Новицький розробляв систему розташування дозорів і пікетів — їх кількість і місця дислокації. Це видно з листа І. Мазепи до полковника від 27 липня 1694 р. Він свідчить, що вказівки І. Новицького неодмінно затверджував гетьман. На випадок появи татар спрацьовувала система оповіщення, котра йшла по старшині знизу догори: від дозорців сотникам — городовим отаманам — полковникам — І. Новицькому — гетьману. Розпорядження спускали у зворотному порядку. В разі термінової потреби рішення приймали одразу, не чекаючи розпорядження згори¹²⁰. Не довіряючи паперу, гетьман іноді викликав усіх відповідальних за охорону кордонів до себе «для одобрання в деле певном виразное словесное інформацие»¹²¹.

Письмова естафета оповіщення була частиною системи оборони. Вона діяла таким чином. Містечка, які входили в оборонну лінію рубежів, уважно пильнували за степом, і при появі ворога розвідка сповіщала в місто, а начальник охорони через систему оповіщення попереджав навколишні полки і сотні¹²². Листи передавали через «певних і добрих козаків», «вірних молодців», «умисних гонцов» тощо¹²³.

Охотницькі полки терпіли на службі злигодні та труднощі похідного життя. Самойлович з цього приводу відписав якось І. Новицькому таку сентенцію: «Іж під сей час вашу компанію заставуєм еще там, в побережних местцах: того не мійте за жадную прикроссть», «хочай холодно і голодно, і до дому далеко, а однак потерпи вашмосць еще: бо потерпевий до конца, той спасен будет; сам ти часто тое проповідуеш. Або іншого разу, перед заговинами на Великий Піст: «відаєм і то, же маркатно вашмосці приходить не в дому запусьт міти; а так ти Пилипа, а найпачей того молодого скрипника взявши, роскажи ім заговійную заграти». За вірну службу гетьман обіцяв компанійцям «укоментованне статками» «ласковий взгляд міти» тощо. Але інколи рядовим молодцям доводилося чути від гетьмана, що за пережиті незгоди ім «у Бога буде велика прислуга за тое»¹²⁴.

XII

Воєнне мистецтво українського козацтва потребує спеціального і всебічного висвітлення. Сформоване у важких умовах іноземної окупації і постійної національно-визвольної боротьби, воно є самобутнім, своєрідним і заслуговує на свого зацікавленого дослідника. Зупиняючись тепер лише на військовому мистецтві складового козацької армії — охотницьких полків, відзначимо, що в останній чверті XVII ст. воно віддзеркалювало стан військової думки козацьких ватажків і увібрало в себе як вікову традицію лицарської звитяги збройних сил українського народу, так і тактико-стратегічні постулати Польщі, Туреччини, Росії, Криму.

Багато залежало і від особистих якостей гетьманів. Так, І. Самойлович був надто обережним воєначальником і основою військової доктрини вважав

¹²⁰ ЦНБ АН України, від. рукописів, ф. 2, № 14216, 14244, 14660.

¹²¹ Там же.—№ 14724.

¹²² Там же.—№ 14394, 14459, 14567.

¹²³ Там же.—№ 14559—14566, 14752.

¹²⁴ Акты ЗР.—Т. 5.—№ 154.—С. 183.

таку часто вживану ним дефініцію: «Усі царі прагнуть не стільки виграти битву, стільки до того, щоб зберегти цілість свого війська».

Джерела засвідчують високі бойові якості охотницьких полків Лівобережної України досліджуваного часу. За своїми бойовими і структурно-управлінськими якостями наймане військо нічим не поступалося городовому козацтву, а в дечому стояло за них навіть вище. В цім питанні не можу погодитися з О. Апанович, котра стверджує, що охотники за бойовими якостями «стояли на далеко нижчому рівні, ніж лівобережні та слобідські полки»¹²⁵. Матеріали архіву І. Новицького переконують у протилежному.

Якщо мобілізація реєстрового козацтва проходила повільно, особливо в екстремальних ситуаціях, то охотники були мобільніші, готові швидко вирушити на охорону кордонів, кинутися навздогін татарським чамбулам, щоб відбити награване: «Поки козаки городові і реєстрові з полків виберуться... вони, охотницькі, завжди готові на швидкі поїздки і для здобуття язика, і для першої сторожі, під час баталії. перший фронт супроти ворога витримати»¹²⁶.

В останній чверті XVII ст. сердюки і компанійці разом з усіма частинами збройних сил України (слобожанами, запорожцями, реєстровцями) набули значного досвіду воєнного мистецтва в бойових діях навколо фортечних укріплень — в облозі, у відсічі облоги, у штурмі. Цьому сприяли бурхливі події російсько-турецьких війн 1676—1681 та 1686—1700 рр., які прокотилися по Україні.

Дії сердюцької піхоти в обложеної фортеці дуже добре ілюструють події Чигиринської війни 1677—1678 рр. та облоги Кизи-Кермена і Таванська турками і татарами в 1696 р. Сердюки, сховавшись за мурами, намагалися виснажити ворога частими вилазками, завдаючи йому втрат у живій силі, тяглі й артилерії. Коли ворог висаджував у повітря мури — засипали вирву, відбивали атаку, до підкопних ям прокопували нори, щоб знешкодити вибухівку. Тисяча сердюків на чолі з Д. Жеребилівським 20 серпня 1677 р. з драгунами Ф. Тумашева, прорвавши вороже оточення, увійшли в обложеної Чигирин, принісши боєприпаси і ставши підкріпленням обложеним¹²⁷. У серпні 1678 р. сердюцький полк І. Рубана у складі 867 козаків обороняв чигиринське передмістя. У сутичках з ворогом загинув сам Рубан — йому турецький ага відрубав голову¹²⁸. Влітку 1697 р. сердюки Л. Шульги та інших полковників брали участь в обороні Таванська від турецько-татарських загонів¹²⁹.

Беручи участь в облозі Кизи-Кермена і Таванська в 1695 р., сердюки і компанійці нарівні з запорожцями і городовими козаками застосовували цілковите оточення ворожих укріплень і замкнення кільця оточення обозом, спорудження цілої системи шанців і підходів під фортецю, проведення розвідки, інтенсивний артилерійський вогонь, атаку, штурм, підкоп, прорив оборони супротивника в підірваних мурах, відбиття і попередження вилазок ворога, споруджували осадну вежу, насипали під ворожими стінами високий земляний вал, з якого вдиралися до замку або вели артвогонь.

¹²⁵ Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст.— К., 1969.— С. 98.

¹²⁶ Киевская старина.— 1901.— Ноябрь., отд. II.— С. 11.

¹²⁷ Акты ЗР.— Т. 5.— № 144.

¹²⁸ Гордон П. Дневник... // Русская старина.— С. 141—146. Отт.

¹²⁹ Величко С. Летопись событий...— Т. 3.— С. 444—445.

У вже захопленій фортеці сердюцька піхота залишалася гарнізоном, як сталося восени-взимку 1695 р. в Таванську з полком Ясиковського.

Сердюки успішно билися і на відкритій місцевості з ворожою піхотою, кіннотою та артилерією і здобували перемоги. Під час наступального бою вони шикувалися у бойові лави — однією шеренгою або в бойовій лінії — розгорнутим строєм по 3—4 шеренги і, наступаючи на противника, стріляли в нього з рушниць одночасними груповими пострілами. Щоб досягти високої щільності вогню, остання шеренга лише заряджала зброю, передаючи її для пострілу переднім лавам. Під час оборони піхота з лави чи лінії швидко шикувалася трикутником і так оборонялася на місці, або відступала до свого обозу «оборонною рукою». У рукопашних сутичках, коли сходилися з ворогом, билися шаблею, келепом, ножем, ятаганом.

У час другого Кримського походу, 16 травня 1689 р., у бою в Чорній Долині сердюцькі полки проявили мужність і відвагу, закривши собою кінноту в таборі й, узявши вогонь на себе, «значний ущербок татарам завдали»¹³⁰.

Висилали охотників в авангард, а також в окремі бойові загони. Два сердюцькі полки і частина компанійців І. Новицького разом із військами Григорія Косагова були відправлені під час першого походу на Крим у 1687 р. для бойових дій під турецькі фортеці на Дніпрі¹³¹.

Якщо турецька армія ставала рухливою і мобільною завдяки татарській кінноті, то українське військо цими якостями завдячує компанійській та городовій кавалерії. Зокрема, компанійці здійснювали під час боїв сміливі атаки й контратаки, переслідували ворога, влаштовували засідки, залишали під прикриттям місцевості резерви, вживали під'їзди і оточення, захоплювали язиків і трофеї, атакували позиції супротивника з фронту і тилу. Досконало володіючи списом, шаблею, пістолем, гвинтівкою, компанійці сіяли паніку в яничарських корпусах і були грізним противником татарській кінноті й турецьким спагі.

У походах кінця XVII ст. охотницька кіннота набула досвіду форсування рік — з ходу і влаштуванням переправ. Вона захоплювала плацдарм, охороняла його, удаваним відступом заманювала ворога в пастку, провокувала сутички. Прикладом таких дій можуть бути події чигиринських походів.

В архівах колишніх московських Приказів подибуємо записи, які свідчать про особисту відвагу компанійців у боях 27 і 28 серпня 1677 р. за Бужинський перевіз на Дніпрі, який обороняли турецько-татарські частини, не пускаючи до переправи українські козацькі полки гетьмана І. Самойловича та російські війська князя Г. Ромоданівського.

Коли авангарду російсько-українського війська вдалося захопити плацдарм на правому березі Дніпра, 27 серпня опівдні І. Самойлович послав І. Новицького і Я. Павловського з їхньою кіннотою до турецько-татарського табору. Спровокувавши противника, козаки вступили в жорстокий бій, котрий тривав «після обіду години три». «Побачили турки і орда натиск міцний і небезпеку велику, почали відступати, і з того місця відступили до Крилова».

¹³⁰ Величко С. *Летопись событий...* — Т. 3. — С. 72.

¹³¹ Gordons P. *Tagebuch...* — SPB. — В. II, ТН. 3. — 1851. — С. 174; Байер С. *Краткое описание всех случаев, касающихся Азова.* — СПб., 1782. — С. 137.

28 серпня помісна кіннота Григорія Косагова, а також компаніїці І. Новицького і Я. Павловського з кавалерією чернігівського полковника В. Дуїна-Борковського були кинуті в нову атаку на турецький табір — «для язиків і під'їзду». В бою І. Новицький зіткнувся у рукопашній сутичці з татарським мурзою, «і Новицький вистрелив тому мурзі у груди з пістоля, але не пробив, оскільки на мурзі був панцир, а під Новицьким спіткнувся кінь, а мурза тим часом нахилився з коня і хотів заколоти його саблею». Але компанійський сотник урятував свого полковника, «убивши того мурзу з мушкета».

Настільки то були жорстокі сутички, говорить те, що в боях загинули син кримського хана, два сина паші, «багато спагів турецьких і мурз та аг татарських» — «до 10 тисяч і більше»¹³².

У 1678 р. І. Новицький знову зі своїми полчанами в боях за дніпровські переправи, за чигиринські висоти і саму фортецю Чигирин був одним із перших.

Спільним із городовим козацтвом для компаніїців і сердюків під час походу був табір — як оборонний, так і наступальний. Оборонний табір козацького війська описує 1678 р. поляк — очевидець подій під Чигирином. Він пише: «Попереду ішло 10 тисяч возів, по сто в ряду. З них найпершими були 2 тисячі бричок із бутір'ям для переправи. Возів було 2 кільця. З боку від возів ішли козаки з самопалами. За возами стояла кіннота, а далі — за ще одним кільцем возів — піхота й артилерія»¹³³.

Зразком наступального табору може служити табір, описаний П. Гордоном під час кримських походів. Він являв собою гігантський прямокутник — версту завширшки і дві завдовжки. В центрі були піхотні полки, які з флангів закривали вози. За обозом ліворуч і праворуч розташовувалася артилерія, закривала обидва крила кіннота¹³⁴. Оборонний і наступальний табір давав змогу вести активні бойові дії при мінімальних втратах.

Підсумовуючи дослідження історії найманих полків Лівобережної України, можна відзначати, що створені в тяжкий час Руїни для придушення заколотів і повстань, вони розвинулися у регулярне військо з широким військово-політичним застосуванням і за своїми мобілізаційними, тактико-стратегічними і внутрівійськовими якостями не поступалися городовим полкам. Далєбі, охотники репрезентували вельми важливу складову частину загальнонаціональних збройних сил України останньої чверті XVII ст.

¹³² РГАДА, ф. 229, оп. 2, ед. xp. 125, л. 49—55, 190—197.

¹³³ Źródła do poselstwa Jana Guińskiego...— S. 373.

¹³⁴ Gordons P. Tagebuch...— S. 174; Байер С. Краткое описание...— С. 130—140.

Viktor ZARUBA

**UKRAINIAN VOLUNTARY TROOPS (FREE LANCES)
TO THE EAST OF THE DNEPER IN THE LAST QUARTER
OF THE 17TH CENTURY**

The formation of Ukrainian National Armed Forces is deeply rooted in history, each of whose periods had peculiarities of its own both as regards their form and their content. The same holds true about the last quarter of the 17th century when freelance regiments came into being in the area eastwards of the Dnieper. Having been originally created to quench mutinies and strife these regiments evolved into a regular army with a wide military-political spectrum and peculiarities as to its call-up, tactics and strategy. Conditions of the formation of voluntary troops, their effectives, staff, stationing, weaponry, supporting services, etc. were also discussed. Volunteers constituted a very important section of the National Armed Forces of Ukraine.